

Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan'a Yansımaları

Fatma Kılınç HATİPOĞLU*

Özet

Anadolu'nun en eski milletlerinden olan Ermeniler tarihte birçok kez farklı sebeplerle göç etmiş ya da ettirilmiştir. Yüzyıllar içerisinde farklı nedenlerle göç ederek dünyanın her yerine yayılmış olan bu milletin, günümüzde, kolektif hafızası 1915 olayları ile şekillenmekte ve göç serüveni yalnızca bu tarihe dayandırılmaktadır. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin soykırımı uğradıkları iddiasına dayanan bu tarih ortak bir kimlik inşasının da temel motivasyonu olmuştur. Ermeni diasporaları yaşadıkları ülkelere entegrasyon sağlarken; kültürel asimilasyona karşı soykırım iddialarını bilinçlerde her zaman taze tutmuştur. Söz konusu iddialar çerçevesinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri de şekillenmektedir. İki ülkenin ilişkilerinde normalleşme sağlanmasına yönelik her çaba özellikle diasporanın sert muhalefeti ile sekteye uğramaktadır ki bunun da ana vatan Ermenistan'a farklı açılardan maliyeti olmaktadır.

Abstract

Armenians, one of the oldest nations of Anatolia, have migrated or been forced to migrate many times in history for different reasons. Today, the collective memory of this nation, which has spread all over the world by migrating for different reasons over the centuries, is shaped by the events of 1915 and the migration adventure is based solely on this date. This history, which is based on the claim that Armenians living in Ottoman lands were subject to genocide during World War I, has also been the main motivation for the construction of a common identity. While Armenian diasporas have integrated into the countries they live in, they have always kept the genocide allegations fresh in their consciousness against cultural assimilation. Türkiye-Armenia relations are also shaped within the framework of these allegations. Every effort to normalize relations between the two countries is hindered by the diaspora's fierce opposition, which influenced the "motherland" Armenia in different aspects.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Diaspora, Ermeni Diasporası, Türk-Ermeni İlişkileri

Keywords: Armenia, Diaspora, Armenian Diaspora, Türkiye-Armenia Relations

* Doktorant, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Sosyoloji Anabilim Dalı, hatipogluatmakilinc@gmail.com, ORCID: 0009-0004-4239-4359

Giriş

Tarihsel olarak bakıldığında, Ermenilerin Urartuların devamı olduğu, Ermenistan adının Urartu Kralı Aramu'dan geldiği ve M.Ö. X. yüzyıla kadar geriye götürülebilecek bir tarihleri olduğu kaynaklarda yer almaktadır (Bakar, 2009: 1). Yine kaynaklarda Ermenilerin tarih boyunca bir devlet olarak değil (Kilikya Ermeni Devleti hariç) daha ziyade Bizans, Arap, Fars, Selçuklu ve Osmanlı hakimiyetinde topluluklar ya da prenslikler olarak varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir (Gürün, 1985: 10).

Ermenilerin Türklerle ilk karşılaşmalarının Hazar Türkleriyle olduğu yönündeki görüşlerle birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinin daha yoğun olarak Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerle başladığı kabul edilmektedir. O döneme kadar Anadolu'da Bizans hakimiyetinde yaşayan Ermeniler, Sultan Alparslan'ın bölgeyi fethetmesi ile birlikte her bakımdan dinî ve idarî özgürlüğe sahip bir topluluk olarak yaşamaya devam etmiştir. Anadolu Selçukluları zamanında da aynı şartlarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Aynı tarihlerde Anadolu'nun güneyinde Çukurova bölgesinde de önce Kilikya Ermeni Prensiği olarak teşekkül eden Ermeni varlığı ardından Kilikya Ermeni Krallığı olarak mevcudiyetini sürdürmüştür (Bakar, 2009: 5-8).

Osmanlı hâkimiyeti sağlanana kadar Anadolu'nun Güney ve Doğu bölgelerinde varlıklarını sürdüren Ermenilerin, İstanbul'un fethi sonrasında Ermeni Piskoposluğu'nun da İstanbul'a taşınması ile Anadolu'nun Batı bölgelerine ve İstanbul'a dağıldıkları görülmüştür. 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda uyum içinde yaşayan Ermeniler, bu tarihlerden sonra yayılan milliyetçiliğin etkisi ve diğer ülkelerin desteği ile ayaklanmalar çıkarmış, Osmanlı siyasi bütünlüğünü tehlikeye atacak bir tutum sergilemişlerdir. Ermenilerin I. Dünya Savaşı'nda düşman birlikleri ile birlikte hareket etmesi, askerî mühimmat ve erzak naklini zorlaştırmaları, milli birliklere ve sivil halka saldırımları, düşman kuvvetlerine erzak sağlamaları ve gizli yerleri düşman birliklerine ifşa etmeleri Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Ermeni komitelerinin müstakil bir devlet kurma yönündeki saldırgan tutumları, çetelerin isyan çıkartarak yıkıcı faaliyetlerini arttırması ve özellikle yoğun buldukları Doğu bölgelerinde ayaklanma çıkarmaları nedeni ile Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915 Genelgesi'ni yayımlamak zorunda kalmıştır. (Özellikle Çanakkale ve Sarıkamış'a gidecek yardımı engellemeleri ve düşman ile iş birliği yapmaları bu kararın alınmasında etkili olmuştur.) Genelgede, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması kararları yer almış ve bu kararlar doğrultusunda 2.345 kişi tutuklanmıştır [Bazı kaynaklarda bu sayı 235 olarak geç-

mektedir (Bakar, 2009: 69)]. Bir kısım Ermeni'nin her yıl katliam tarihi kabul ederek gösteri yaptığı 24 Nisan, bu 2.345 kişinin tutuklanma günüdür (Gürün, 1985: 213).

Komite yöneticilerinin tutuklanmasının ardından olaylar sona ermemiştir. Ermeni çetelerinin Müslüman köylerini basmaları ve isyanların daha tehlikeli bir hal alarak adeta iç savaşa dönüşmesi yeni tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede Ermenilerin yoğun bulunduğu bölgelerden tahliye edilerek Ermeni nüfusun olmadığı ya da azınlıkta olduğu yerlere dağıtılması en uygun çözüm olarak düşünülmüştür. 27 Mayıs 1915'te Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkması ile Ermenilerin resmi olarak tehciri uygulanmaya başlanmıştır (Bakar, 2009: 78). Tehcir Erzurum, Van, Muş, Zeytun gibi yoğun Ermeni nüfusun olduğu yerlerden yine Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Halep, Musul, Zor, Urfa gibi güney vilayetlerine geniş topluluklar halinde gerçekleşmiştir. Tüm Ermenilerin tehcire zorlanmadığı, özellikle İstanbul ve İzmir'de yaşayanlar, Katolik ve Protestan Ermeniler ile isyan olaylarına karışmayanların tehcirden muaf tutulduğu kaynaklarda yer almaktadır (Bakar, 2009: 98).

Şu an Ermeni diasporasının yürüttüğü lobicilik faaliyetleri 24 Nisan Genelgesi'ne ve 27 Mayıs Sevk ve İskân Kanunu'na dayandırılmakta ve diasporanın miladı olarak görülmektedir. Fakat Ermeni diasporasının oluşum sürecine tarihi arka planıyla bakıldığında Ermeni göçleri 11. yüzyıla kadar götürülebilmektedir (Çelik, 2017: 325).

Bu çalışmada Ermenistan'ın ve Ermeni diasporasının tarihsel seyrüveni, bir devlet olarak Ermenistan'ın ortaya çıkması ve bu devletin dış politika geliştirme süreçlerinde diasporanın etkinliği tartışılacaktır. Dünyanın en etkili diasporaları olarak değerlendirilen Ermeni diasporalarının ana vatana etkileri tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Ermeni Diasporası ve Ermenistan

Yunanca "ekmek, saçmak" anlamına gelen "sperio" sözcüğü ile 'dört bir tarafa' anlamına gelen "dia"nın birleşimi olan bir kelimedir, "diaspora" (Çelikipala, 2005: 72). "İnsanların alanlar, sınırlar ve uluslar arasında dağılmasını aynı zamanda fiziksel ve sanal ulus ötesi bağlantılarını sürdürmesini" ifade eden bu kelime, aynı zamanda ana vatanlarından sürgünle yurtsuz kalan insanların vatan dışında yerleşip yaşamasına atıfta bulunan bir metafordur. Tarihsel olarak Yahudi halkının "vatanından zorunlu sürgününü" temsil etmek için kullanılan "diaspora"; "göç, sürgün, nostalji, geleneklerin ve dillerin sürdürülmesi, ana vatana dönüş hayali" gibi kavramlarda da karşılık bulmuştur (Çelik, 2017: 322).

Yahudi diasporasından sonra en çok bilinen diaspora Ermeni, Rum, Çin ve İtalyan diasporalarıdır (Özbay, 2005: 2). 20. yüzyılda meydana gelen uluslararası siyasi gelişmelerle doğru orantılı olarak, günümüzde kavramın kullanımı fazlasıyla yaygınlaşmıştır. Çok yaygın bir kullanım ağına sahip olan bu kavram, daha çok Batılı akademisyenlerce araştırılmakta ve tartışmalar da Batılı bir retorik üzerinden yürütülmektedir. Bu durumun nedeni ise göçün genellikle doğudan batıya doğru olması ile ilişkilendirilmektedir (Yaldız, 2013:291).

Ermeni diasporası, Ermenistan sınırları dışında yaşayan ve yaşadıkları devletlerin vatandaşlığını kazanmış Ermeni topluluğu demektir. Bugün Ermeni diasporası denilince 1915 tehciri sonrasında Osmanlı'dan Orta Doğu ülkelerine göç ile başlayan süreç akla gelmektedir. Ermeni göçü ve diasporasına tarihi bir perspektifle bakıldığında, 11. yüzyılın başlarında Bizans'ın Ermeni bölgelerini istilasıyla göçe zorlanan Ermeniler, ilk diaspora topluluğu olarak değerlendirilebilir (Gürün, 1985: 25). 1828'de ise Ermenilerin kendi rızaları ile Rus topraklarına göç ettikleri görülmüştür. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı hakimiyetindeki Ermeniler, Ruslarla iş birliği yapmış, sonrasında galip gelen Ruslar, Erzurum civarından 100.000'e yakın Ermeni'yi kendi topraklarına göç ettirmeyi başarmıştır. Bu suretle Rusya, kendi ülkesinde boş bulunan yerlerde bir işgücü oluşturma, bu gayrimüslim toplulukları Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri için kullanma ve Osmanlı sınırında bir tampon bölge oluşturmak için de uygun zemini bulmuştur (Özcan, 2011: 198).

Amerika'daki ilk Ermeni diasporası olarak nitelendirilebilecek göç ise Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri sonrasında gerçekleşmiştir. 1870'lerde Osmanlı topraklarında Amerikalı misyonerlerin okullarında eğitim gören gayri müslim öğrenciler eğitimlerine devam etmek için Amerika'ya gitmek istemiş, bir süre sonra öğrencilerle birlikte halkta da sınırlar ötesine gitme arzusu uyanmıştır. 19. yüzyılın sonlarında başlayan bu göçlerle birlikte 1914'te Amerika'daki Ermeni sayısı 66.000'i bulmuştur (Günay, 2007:165-166).

1915 tehcirinden önce Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu ile ilgili net bir sayı kaynaklarda yer almasa da 1,5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir (Özdemir vd., 2010: 50). Bu nüfusun kanunda şerh düşülerek tehcir edilmeyen kısmı (İstanbul ve İzmir'de yaşayanların tehcire tabi olmaması, Katolik ve Protestan Ermeniler ile sadece zararlı faaliyetlere katılanların tehcir edilmesi gibi) dikkate alındığında göç edenlerin sayısının Aralık 1916'da 702.900 olduğu o dönemin resmi kayıtlarında yer almıştır (Gürün, 1985: 223; Bakar, 2009:107).

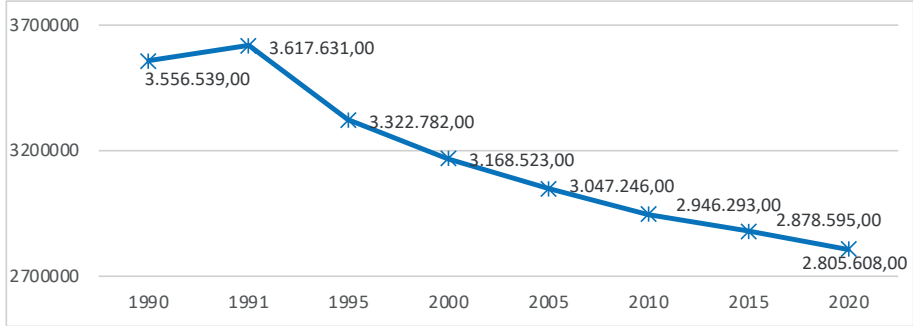
27 Mayıs 1915'te çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu kapsamında tehcirin ifası için Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamaya yönelik her türlü tedbir alınmış, yaşanan bazı aksaklıklar, görev ihmalleri ve suistimaller üzerine tahkikat komisyonları ve daha sonra dîvân-ı harpler oluşturulmuştur. 1915-1916 yıllarında görevini ihmal eden resmî görevli kişilerden ve bazı sivillerden yargılananlar olmuş ve bir kısmı da ağır cezalar almıştır. Sevk ve iskânın şekli konusunda şifreli telgraflar ile haberleşme ve güvenlik sağlanırken, bu durumu İtilâf Devletleri'nin propaganda aracı olarak kullanacağı göz önüne alınarak Ermenilerin herhangi bir konuda zarar görmemesi için sert tedbirler de alınmıştır (Bakar, 257). Ayrıca Osmanlı Devleti, sevk edilen Ermenilerin ihtiyaçları için tüm masrafları yüklenmiş, başlangıçta belirlenen bütçeye, ihtiyaç durumuna göre ek ödeneklerle destek vermiştir (Bakar, 2009: 108). Bu şartlar altından başlayan tehcirin tamamlanması yaklaşık 8 ay sürmüştür.

İsyanlar, çatışmalar ve tehcir gibi iç karışıklıklarla mücadele eden Osmanlı, I. Dünya Savaşı'nın aleyhte sonuçlanması ile sınırlarındaki yeni oluşumlara müdahale edememiştir. 28 Mayıs 1918'de bugünkü sınırlarında Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir. 1918'de bağımsızlık idealine kavuşan Ermenilerin bu sevinci çok uzun sürmemiş, 1920'de Sovyet Kızıl Ordusu'nun Erivan'a girmesiyle Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti fiilen sona ermiştir. SSCB'nin çöküşüne kadar Sovyet Ermenistan'ı, bağımlı ve özgürlükten yoksun bir Sovyet sömürgesi olarak mevcudiyetini devam ettirmiş ve 1991 yılında ise Ermenistan adıyla tekrar bağımsızlığını ilan etmiştir (Palabıyık ve Deveci, 2009: 257-258).

Bütün ekonomilerin birbirine bağlı olduğu Sovyet sisteminden sonra Ermenistan, bağımsız bir ülke olarak ekonomik sistemini kurmada büyük güçlükler yaşamıştır. 1988'de 7,2 büyüklüğündeki Spitak (Gümrü) depremi ülke sanayisinin üçte birinin yok olmasına ve kuruluş aşamasında olan ülke için etkisi uzun yıllar devam eden maliyetlere sebebiyet vermiştir. Yine 1988 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan Dağlık Karabağ bölgesine saldırması ile başlayan savaşın 1994'e kadar devam etmesi de ülke ekonomisinde yaşanan zorlukları perçinlemiştir (Körükmez, 2013: 68). Bu üç konunun etkisi altında ekonomik sorunlar yeni bir göç dalgasına sebep olmuştur. Yüz binlerce Ermeni 1991 sonrası Ermenistan'dan Rusya, Fransa ve ABD başta olmak üzere farklı ülkelere göç ederek ana vatanı terk etmiştir.

1991'deki bu son göç, uzun yıllar bağımsızlık hayali kuran Ermenilerin diasporadan ana vatana toplanması bir tarafa; yeni bir göç dalgası ile farklı ülkelere dağıtmıştır. Ana vatanın mevcut nüfusu bu tarih-

ten başlayarak düşüş eğilimi göstermiş ve günümüze kadar bu düşüş devam etmiştir. Söz konusu durum ana vatandaki Ermeni nüfusunun azalmasına karşılık, diasporanın politik ve ekonomik olarak güçlenmesi olarak okunabilir.

(Kaynak: <https://databank.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL/1ff4a498/Popular-Indicators>)

Diaspora, ana vatana uluslararası siyasi destek sağlamada, insani yardım programlarının geliştirilmesinde, ekonomik teşebbüslerin finanse edilmesi ve uygulanmasında başarılı olmuştur. Ermenistan'ın ekonomik, sosyal ve siyasi gelişimi için çok önemli ve temel bir kaynak olan diasporanın, beşeri kaynak sağlama konusundaki desteği ise uzun vadeli ekonomik gelişmenin sağlanabilmesi için çok yetersiz kalmıştır (Minoian ve Freinkman, 2006: 1). Nitekim Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Batı'dan Ermenistan'a gönüllü olarak gelip Ermenistan vatandaşlığına geçen diaspora Ermenilerinin sayısı bini bulmamıştır (Palabıyık, Diaspora ve Ermenistan İlişkileri). Bu dönemde gerçekleşen dışa göç ise diasporayı genişletmiştir. 1991 göçünün dikkat çekici özelliği vasıflı bireylerden oluşmasıdır. Mevcut verilere dayanarak, göçmenlerin yaklaşık %30'unun üniversite diplomasına sahip olduğu, yüzde 50'sinin ise en az lise düzeyinde eğitime sahip olduğu tahmin edilmektedir (Minoian ve Freinkman, 2006:1).

Ermenistan nüfusunun yaklaşık 2,8 milyon olmasına karşılık Ermeni diasporasının 5 milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Artık küreselleştiği düşünülen Ermeni diasporasının en yoğun olduğu ülkeler Rusya, ABD ve Fransa'dır. Rusya'daki diasporanın 2 milyonu aşkın olduğu bilinmektedir. ABD'de 1 milyona, Fransa'da 500 bine yakın olduğu düşünülen bu nüfus, Gürcistan, İran, Suriye, Lübnan, Arjantin'de de yoğun olmakla birlikte 5 kıtaya yayılmış durumdadır (Çelik, 2017: 328).

Ülkelere göre diasporaların farklı nitelikler gösterdiği görülmüştür. Amerika'ya yerleşen Ermeniler, ticaretle uğraşmış ve kısa sürede sosyo-ekonomik ilerlemeler kaydederek iktisadî güç kazanmıştır. Zira

Kaliforniya’da yaşayan Ermenilerin toplam yıllık aile gelirlerinin, Ermenistan ekonomisinin tüm GSYİH’sından 15 kat daha fazla olabileceği iddia edilmektedir (Minoian ve Freinkman, 2006: 1). Bu ekonomik gücü ile Amerikan diasporası, Amerikan siyasi sisteminin verdiği imkânlar mukabilinde “sisteme entegre olmuş en etkili göçmen topluluk” olarak değerlendirilmektedir. Rusya’daki Ermeni lobisi, özellikle medya sektöründe baskın bir konumda yer almıştır. Rusya’nın kapalı bir toplum olması ve siyasi yapısı, medya gücünü elinde bulunduran Ermenilerin bu gücü kullanarak uluslararası platformlarda lobicilik faaliyetlerinde bulunmalarına engel olmuştur. Fransa’daki diaspora ise, sahip olduğu radikal görüşlerle siyaseti ciddi şekilde etkileme gücünü bulmuştur. 1970’lerden itibaren “1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarını” anlatmak üzere yoğun çaba harcayan Fransa diasporası; 2011’de Fransa’da sözde soykırım iddialarının kabul görmesinde önemli rol oynamıştır (Çalışkan, 2021: 2).¹

1970’lerin başından itibaren Amerikan siyasetindeki etkisini arttıran Ermeni lobisi, 1984 yılında Amerika’daki tüm Ermeni örgütlerini “Amerikan Asamblesi” ismiyle bir çatı altında toplamış ve Amerika’daki Ermeni nüfuzunu daha fazla hissettirir olmuştur. Kökeni Osmanlı Ermenilerine dayanan “Taşnak Komitesi”nin misyonu ile hareket eden bu diaspora, Türkiye karşıtı söylemleri ile sözde soykırım iddialarını gündeme taşımış ve bu konuda ciddi kamuoyu oluşturmayı başarmıştır. Esasen homojen bir bütünlük sergilemeyen diaspora için üç konu temel uzlaşma noktası olmuştur:

1. 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması,
2. Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan toprakları olarak muhafaza edilmesi,
3. Türkiye - Ermenistan sınırının belirlenmesi (Öztürk, 2013:154).

Diaspora, bu uzlaşma konularını daima taze tutarak aşırı milliyetçi tutumları beslemiş ve yeni nesillerine de bu kolektif hafızayı aşılamıştır. Ekonomik gücü ve radikal söylemleri ile Amerikan diasporası, Erme-

¹ Aralık 2011’de Fransız Parlamentosu tarafından kabul edilen ancak Fransa Anayasa Konseyi tarafından “anayasaya aykırılık” gerekçesiyle iptal edilip yürürlüğe girmeyen “Soykırımların İnkârının Cezalandırılmasına İlişkin Yasa” ile “Ermeni Soykırımı”nın varlığının inkâr edilmesi, aşağılanması ve önemsizleştirilmesi gibi davranışlarda bulunanların 1 yıl hapis ve/veya 45 bin avro para cezası ile mahkûm edilmesini öngörmüştür. “İnkâr Yasası” olarak da bilinen bu yasanın, düşünce ve ifade özgürlüğü, bilimsel araştırma özgürlüğü, iletişim özgürlüğü ile suç ve cezanın yasallığı ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle 1789 tarihli *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi* ve 1958 tarihli Fransa Anayasası’na aykırı olduğu ilan edilerek iptal edilmiştir. Bu konunun gündeme gelmesi ve yasal süreç taşınması Ermeni diasporasının sürdürmüş olduğu lobicilik faaliyetlerinin bir başarısıdır.

nistan üzerinde tahakküm kurarak merkezi yönetimi zayıf bir devlet aygıtına dönüştürmüştür. 1988 Depremi sonrası diasporanın ana vatanına yaptığı mali yardımlar, diasporanın, ana vatan üzerindeki hâkimiyetinin yolunu açmıştır. Ermenistan merkezi yönetimi, ekonomik olarak diasporanın desteğine ihtiyaç duyarken; diasporanın Ermenistan siyasetine aşırı derecede müdahil olmasından rahatsızlık duymaktadır. Başka bir deyişle bir taraftan ona muhtaçken; diğer taraftan onun siyasal etkinliğinden rahatsızdır. Ermenistan’da yaşayan Ermeniler ise diasporanın ekonomik desteğini yetersiz bularak eleştirmekte; diasporayı Ermenistan hakkında çok konuşup ona çok az katkı sağlamakla suçlamaktadır (Palabıyık, Diaspora ve Ermenistan İlişkileri).

Ermenistan merkezi yönetimleri diasporanın, özellikle dış politika-da, tesir gücünün fazla olmasını, ülke çıkarları açısından eleştirmekte, bu gücü bertaraf ederek kendi karar mekanizmasını devreye sokmak istemektedir. Ermenistan’ın ilk devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan, bağımsızlığını ilan etmiş yeni bir ülke olarak pragmatik gerekçelerle komşuları ile daha uyumlu ve uzlaşmacı bir politika izlemek istemiş; fakat diasporanın baskısı neticesinde 1991 yılında üstlendiği görevi, 2001 yılında istifa etmek suretiyle bırakmak zorunda kalmıştır. Diasporanın bu gücünün farkında olan yeni Başkan Koçaryan ise diasporanın ekonomik desteğinin sürmesi için çabalarırken, onlara ait söylemleri de sahiplenerek “soykırım” meselesini hükümet gündemine dâhil etmiştir (Görgülü, 2008; 14). 2008’de Serj Sarkisyan göreve gelmiş ve bu dönemde ilişkilerin normalleşmesi yönünde adımlar atılmışsa da aşırı milliyetçilerin tepkisi ile bu girişim de akamete uğramıştır. Başkan Sarkisyan diasporaların desteğini kaybetme korkusu ve içerideki tepkileri de dikkate alarak bu girişimlerini nihayete erdirmiştir. Serj Sarkisyan görevi 2018’de Armen Sarkisyan’a devretmiştir, Mart 2022 de ise Vahagn Haçaturyan görevi selefinden devralmıştır.

Bağımsız bir ülke olarak Ermenistan dış politikası, diasporanın gölgesinde hareket imkânı bulmuştur. Bu bağlamda özellikle Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinde gerilimler yaşayan Ermenistan’ın Türkiye ile ilişkilerini özel olarak ele almak faydalı olacaktır.

Türkiye – Ermenistan İlişkileri

1991 yılında ikinci kez bağımsızlığını ilan eden Ermenistan’ı ilk tanıyan ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Bu dönemde Ankara, içinde bulunduğu zorlu şartlardan dolayı Ermenistan’a insani yardımda bulunmuş; Ermenistan’ın uluslararası toplum ve Batılı kurumlarla bütünleşmesine destek vermiştir. Özellikle yukarıda da ifade edildiği üzere

büyük depremin ve Sovyetler Birliğini çökmesi ile yaşanan ekonomik sorunlara kendi destek olduğu kadar diğer ülkelerin de Türkiye üzerinden yardımda bulunmalarına müsaade etmiştir (Lütem, 2015: 235).

Ancak Ankara ile Erivan arasında yeni başlayan diyalog süreci iki gelişmeyle kesilmiştir. İlki Türkiye-Ermenistan sınırıyla ilgilidir. Türkiye, Kurtuluş Savaşı sonrasında doğu sınırını belirlediği 1921 Kars Antlaşması'nın hükümlerinin geçerliliği konusunda o dönem SSCB'ye bağlı olan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile görüşmeler yapmış ve taraflar mezkûr antlaşma hükümlerinin geçerliliği konusunda mutabık kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanmış olan Ermenistan ise antlaşmanın Sovyetler Birliği tarafından imzalanmış olması gerekçesiyle Kars Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmiştir (Bolat, 2019: 286). Ermenistan'a göre geçerli olan antlaşma Sevr Antlaşması'dır. Nitekim 1991'de ikinci kez bağımsızlık ilanı sonrasında çıkardıkları anayasa metninde, Türkiye'de bulunan Ağrı Dağı'nın kendi topraklarına katıldığı ve milli bir sembol olarak yer aldığı bir sınır tanımlaması yapmışlardır (Gültekin vd., 2007: 7).

İlişkilerin gerilmesine sebep olan ikinci gelişme, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Karabağ sorununun şiddetlenmesidir (Gültekin vd., 2007: 6-7). Dağlık-Karabağ çatışmasının başladığı ilk dönemde Türkiye net bir taraf belirlemedi Ermenistan'la ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Hocalı Katliamı ve Kelbecer'in işgalinden sonra Türkiye, Azerbaycan'a destek vermek ve Ermenistan'a yaptırım uygulamak amacıyla Ermenistan'a sınırlarını kapatmıştır. Nisan 1993'te Türkiye-Ermenistan sınırının kapanması Ermenistan'a ciddi maliyetler getirmiştir.

Ermenistan'ın, Türkiye ve Azerbaycan ile devam eden siyasî sorunları Ermenistan'ı dış ticarete yalnızca İran ve Gürcistan sınırlarını kullanmaya itmiştir. Bu da zaten kötü olan ülke ekonomisine artan ulaşım maliyetleri ile ekstra bir yük getirmiştir. Bu iki sınır kapısının kullanılması ulaşım maliyetlerini arttırdığı gibi Ermenistan'ın en büyük ticari ortağı olan Rusya ile ilişkisini Gürcistan üzerinden yürütmeye mahkûm etmiştir, Gürcistan'ın Rusya ile gerilimli ilişkileri ise Ermenistan'ı zaman zaman zor durumda bırakmıştır (Kasım, 2011: 87).

Türkiye, 2005'te ilişkilerin normalleşmesinin önünde en büyük engel olan "soykırım iddiaları"na bilimsel bir çözüm bulunması amacı ile tarihçilerden oluşan bir komisyon kurulmasını önermiştir. Ermenistan'ın 1990 tarihli Anayasa Bildirgesi'nde anayasal bir hüküm olarak yer alan soykırım iddiaları, Ermenistan'ın ve diaspora Ermenilerinin, başka ülke ve uluslararası örgütlerin de iddiaları bu şekilde tanınmaları için yoğun

çaba sarf ettiği bir konu olmuştur. Ermeniler soykırım iddialarının uluslararası platformlarda meşruiyet kazanmasını isterken Türkiye'nin de bu iddiaları kabul ederek telafi etmesini beklemektedir. Fakat Türkiye bu iddiaları kesinlikle reddetmekte, tarihi bir olayın taraflarca yorumundan kaynaklanan anlaşmazlıkların çözümü için siyasetçilerin değil; bilim adamlarının değerlendirmeleri ile 1915 olaylarının gerçek niteliğinin saptanmasının daha doğru olacağını düşünmektedir (Lütem, 2015: 242).

Türkiye, "Tarihçiler Komisyonu" olarak bilinen bu girişimi ile Türk ve Ermeni tarihçilerinden oluşacak ortak bir komisyon kurulmasının, iki ülke arşivlerinin tamamen açılmasının, bu arşivlerde ve diğer ülkeler arşivlerinde araştırmalar yapılmasının ve varılacak sonuçların dünya kamuoyuna açıklanmasının, tarihin tartışmalı bir bölümüne ışık tutacağı gibi; ikili ilişkilerin normalleşmesine hizmet edecek bir adım olduğunu belirtmiştir. Ancak bu öneri Ermenistan tarafından kabul görmemiştir. Özellikle diaspora ve aşırı milliyetçi kesim, soykırım savını tehlikeye atabilecek her türlü öneri ve düşünceye karşı durarak merkezî yönetim üzerinde baskı kurmuştur. Başkan Koçar'ın "İkili ilişkilerin geliştirilmesi sorumluluğu hükümetlere aittir, bu sorumluluğu tarihçilere bırakma hakkımız yoktur." cevabı bu girişimin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur (Lütem, 2015: 243).

2008'de Serj Sarkisyan'ın göreve gelmesi ile iki ülke arasında tekrar temaslar kurulmaya başlanmış ve komisyonlar kurularak müzakereler başlamıştır. Bu dönem müzakerelerinde "Diplomatik İlişkilerin Tesisi" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi" protokolleri ile sınırların açılması gündeme gelmiştir. İlişkilerin normalleştirilmesi amacıyla başlatılan süreç, tarafların 2009 yılında Zürih Protokolleri'nin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Protokoller'in imzalanmasından önce Sarkisyan diasporanın sert tepkisi ile karşılaşmış ve protokolleri bizzat diaspora ya açıklamak için Paris, New York, Los Angeles, Beyrut ve Rusya'da Rostov kentlerine giderek bu ülkelerdeki veya komşu ülkelere gelen Ermeni kuruluşları temsilcileriyle görüşmeler yapmıştır. Ermeni yönetimi özellikle sınırların açılması için Türkiye ile ilişkilere önem vererek girişimlerde bulunmaktayken; diaspora, bir milli mücadele olarak gördüğü Türk-Ermeni ilişkilerinde en ufak bir yumuşamaya izin vermemektedir. Nitekim imzanın atılacağı gün Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbatyan, Protokoller'i imzalamak konusunda yine diaspora sebebi ile tereddütlü davranmış, araya giren diğer ülke temsilcileri aracılığı ile protokoller imzalanabilmiştir (Lütem, 2015: 283).

İki ülke komisyonlarınca imzalanan Zürih Protokolleri'ni Türkiye, onaylanmasının uygunluğu için TBMM'ye sevk ederken; Ermenistan anayasaya uygunluğu açısından incelenmek üzere Anayasa Mah-

kemesi'ne iletmiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi, 12 Ocak 2010 günü Protokoller'in Ermenistan Anayasası'na uygun bulunduğunu açıklamakla birlikte, 18 Ocak 2010 tarihli gerekçeli kararında Protokoller'in lafzına ve ruhuna aykırı ön koşullara ve kısıtlayıcı hükümlere yer vererek Protokoller'in müzakere gerekçesi ve hedeflenen temel amaçlarını zedelemiştir. Ermeni yönetimi Nisan 2010'da onay sürecini askıya aldığı; Şubat 2015'te söz konusu Protokoller'i Ermenistan Parlamentosu'ndan geri çektiğini, 1 Mart 2018 tarihinde ise Protokoller'in hükümsüz olduğunu ilan etmiştir (<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>).

2008'de iyileşme belirtileri gösteren ilişkiler 10 yıllık sürecin sonunda yine başladığı noktaya gelmiştir. Serj Sarkisyan ilk göreve geldiğinde iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi amacı ile adımlar atacağını ifade etmiş ve ilk olarak Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü Türkiye-Ermenistan milli maçını izlemek için Ermenistan'a davet etmiştir (Lütem, 2015: 250). Daha önce Türkiye tarafından dönemin başkanı Koçaryan'a önerilen "Tarihçiler Komisyonu" için de değerlendirilebilecek bir öneri olduğu yönünde ifadelerde bulunmuştur. Fakat Serj Sarkisyan'ın uzlaşmacı tavrı, diasporanın ve milliyetçilerin desteğini kaybetme korkusu ile zaman içerisinde tersine dönmüştür.

1991'den bu yana normalleşme eğilimleri gösteremeyen Türk-Ermeni ilişkileri II. Karabağ Savaşı ile yeni bir sürece girmiştir. 1991 yılından 1994'e kadar devam eden ilk savaşta, Türkiye konjonktür gereği tarafsız bir duruş sergilemiş fakat Ermenistan'a tepkisini sınırlarını kapatarak göstermiştir. I. Karabağ Savaşı bir ateşkesle son bulmuş fakat bu ateşkes çatışmalarla birçok kez ihlal edilmiştir. Ermenistan'ın bu ihlalleri ve çıkan çatışmalarla sivil yerleşim yerlerindeki halka zarar vermesine, Azerbaycan da 27 Eylül 2020'de askeri operasyonla karşılık vermiştir. Savaş Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanmış ve Ermenistan'ın yaklaşık 30 yıldır işgal altında tuttuğu Azerbaycan toprakları kurtarılmıştır. Türkiye'nin askeri ve siyasi destek vererek Azerbaycan'ın yanında yer aldığı savaş 44 gün sürmüş, sonunda taraflar Rusya aracılığı ile masaya oturmuştur. Bu gelişme Türkiye -Ermenistan ilişkilerinde de yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur.

II. Karabağ Savaşı sonrasında oluşan uygun siyasi konjonktür çerçevesinde, ilişkilerin tedrici olarak normalleştirilmesi için ön koşulsuz olarak Ermenistan'la doğrudan diyaloga başlanmıştır. Bu çerçevede, iki ülke temsilcileri "Türkiye-Ermenistan Normalleşme Özel Temsilcileri" olarak görevlendirilmişlerdir. Temsilcilerin yaptığı bir dizi görüşme sonrasında, 2 Şubat 2022 tarihinden itibaren doğrudan uçuşlar başlamasına, 1 Temmuz 2022 tarihinde Türkiye-Ermenistan sınırının

üçüncü ülke vatandaşlarına açılmasına ve iki ülke arasında hava yolu kargo ticaretinin başlatılmasına karar verilmiştir (<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>).

Değerlendirme ve Sonuç

Uluslararası arenada ekonomik gücü ve siyasi etkinliği ile Yahudi diasporasına benzetilen Ermeni diasporasının, Ermenistan'da vardığı sonuçlar bakımından Yahudi diasporası gibi ana vatanının menfaatleri için başarılı bir profil çizdiği söylenemez. Yahudi diasporası yürüttüğü politikalar ile İsrail Devleti'ne ekonomik, askerî ve politik alanlarda katkı yaparken; Ermeni diasporası aşırı milliyetçi tutumları ile ana vatana zarar vermekte, özellikle ekonomik anlamda yaşadığı sıkıntıların perçinlenmesine sebep olmaktadır.

İsrail'in Filistin topraklarını işgali ile yurt edinme çabasına Yahudi lobisi, sadece ekonomik gücü ve siyasi etkinliği ile değil; diasporadan ana vatana göçen nitelikli insan gücü ile de destek vermiştir. Bugün İsrail topraklarının Filistin aleyhine genişlemesi ve bu bölgelerde uygulanan iskân politikası Yahudi nüfusunun artması ile baskın güç olmasını sağlamıştır. 1882'den başlayarak diasporadan Filistin topraklarına göç ettirilen Yahudiler, 1948 yılında, II. Dünya Savaşı sonrası, özellikle İngiltere ve Amerika'nın desteğini alarak bugünkü topraklarında resmen İsrail Devleti'ni kurmuş ve o günden bugüne dek ana vatana göçü teşvik etmiştir (Örücü, 2018). Nitekim 1948 sonrası en yoğun göç, kuruluşun hemen ertesinde 1949 yılında gerçekleşmiştir. Ana vatana göçü teşvik eden ve 1950'de resmen kabul edilen İsrail'e geri dönüş yasası "Aliyah", bölgede demografik üstünlük sağlamanın resmi bir aracı olmuştur. İsrail'in devlet olarak ortaya çıkması, "vaad edilmiş topraklar"a bir gün mutlaka geri dönecekleri ve kutsal Siyon (Kudüs)'a sahip olacaklarına inanan ve farklı devletlerin hakimiyeti altında asırlarca sürgün hayatı yaşayan Yahudiler için, aynı vatan topraklarında birleşme gayelerine vücut kazandırmıştır.

Bu bağlamda Ermenistan'ın mevcut topraklarında nüfusun giderek azalmasına karşılık; diasporanın genişlemesi, ana vatan üzerindeki hâkimiyetini arttırarak ülkenin bağımsız karar verme süreçlerine gölge düşürmüştür. Nitekim mevcut topraklarından sürekli göç veren bir ülke olarak ana vatanda nasıl bir nüfus politikası uygulanacağı, Ermenistan için tartışılması gereken temel meseledir. Diasporanın, deniz aşırı ülkelerde vatan sevgisi üzerine kurduğu retorikğin reel bir karşılığının olmadığı, bağımsızlık sonrası Ermenistan'ın azalmaya devam eden nüfusu ile izah edilebilir.

Ermenistan'a yatırım konusunda, diasporanın isteksizliği de bir başka handikaptır. Coğrafi ve ekonomik durumun olumsuzluğunu bertaraf etmek adına, Ermenistan'ın komşuları ile arasını düzeltmek için giriştiği her çaba diasporanın müdahalesi ile yarım kalmıştır. Ermenistan ekonomisinin toparlanması için en pratik çözüm yollarından biri olan sınır kapılarının açılması, merkezi yönetim tarafından elzem bir durum olarak algılanırken diaspora cephesinde milli mücadeleye ihanet olarak algılanmıştır. Ana vatanın bu girişimlerini sonuçsuz bırakan diaspora, sahip olduğu ekonomik gücü kendi çıkarları ile uyuşmadığı için ana vatanda yatırıma dönüştürme konusunda da isteksiz kalmıştır. Yapacağı yatırımlardan kâr edeceğine dair bir inancı olmayan diaspora, bu gücü sadece siyasi kararların alınmasında bir baskı unsuru olarak kullanmaktadır.

İsrail'in bilimsel, teknolojik ve askeri yükselişi, Yahudi diasporasının bir başarısı olarak değerlendirilebilir. Yüksek teknoloji temelli bir ekonomiye sahip olan İsrail askerî, tıbbî ve tarımsal teknoloji yatırımları ile günümüzün önde gelen ülkelerinden olmayı başarmıştır. Bu alanda ihtiyaç duyduğu beşeri sermaye ise diasporalardan ana vatana göçle sağlanmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı'nda Nazilerden kaçan Yahudilerle oluşan Rusya'daki Yahudi diasporasının SSCB'nin dağılması ile İsrail'e göç etmesi, İsrail'deki mühendis ve bilim adamlarının sayısını çok kısa bir sürede ikiye katlamıştır. SSCB'nin Silikon Vadisi olarak görülen, en eğitilmiş ve en sanayileşmiş cumhuriyeti olan Ermenistan (Freinkman, 2000: 335), ise bugün, sahip olduğu alt yapıyı büyütme bir tarafa; mevcut olanları dahi koruyamamıştır. Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Raporu'na göre 2020'de 81. sırada yer alan Ermenistan'ın, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından günümüze kadar geçen 30 yıllık sürede GSYİH'sının %75, endüstriyel üretim hacminin %85 küçülmesi dünya çapında böyle bir düşüşün az rastlanır örneklerinden olmuştur (Çalışkan ve Akhıyadov, 2021: 22).

Elverişsiz coğrafya ve iklim koşulları nedeniyle mağdur olan halk, yönetimin pragmatik adımlarını engelleyen diaspora yüzünden tekrar mağdur olmakta ve bu baskıdan rahatsızlık duymaktadır. Sınırların açılması, barışın tesis edilmesi, ülkenin savaş ortamından uzaklaşması Ermenistan halkının en büyük beklentisi olmuştur. Diasporanın büyük bir kısmı Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesine şiddetle karşı çıkarken, Ermeni halkının çoğunluğu normalleşme yönünde alınan kararları memnuniyetle karşılamaktadır (Çalışkan ve Akhıyadov, 2021: 26).

Ülkenin demokratikleşme eğilimleri ve insan hakları konularında ilerleme kaydedememesi de diasporanın bu alanda çaba göstermemesi ile ilişkilidir. Diasporanın, dış politika ve merkezi yönetimin aldığı

kararlarda radikal ve agresif söylemlerini yüksek sesle dile getirirken; insan hakları, ifade özgürlüğü, adalet, basın özgürlüğü ihlallerinde tepki vermemesi devleti yönlendirme konusunda rasyonel olmadıklarına delil olmaktadır (Derderian, 2010: 2).

Komşuluk ilişkilerinde uzlaşmayı seçmenin, Ermenistan ekonomisine ve toplumuna büyük fayda sağlayacağına yönelik çalışmalar mevcuttur (Gültekin vd., 2007; Minoian ve Freinkman, 2006; Akat, 2014). Bu çalışmalara göre sınırların açılması, Ermenistan'ın siyasi gelişimini olumlu yönde etkileyecek ve ülkenin bölgeye tam entegrasyonunun yolunu açacaktır. Ekonomiye getireceği en önemli kazanımlar ise sosyal entegrasyon, geçiş ücretlerinin düşürülmesi ve yeni pazarların açılması yoluyla elde edilen ekonomik verimlilik olacaktır. Söz konusu kazançların önündeki en büyük engel olarak diaspora, milliyetçiliğin esaslarına ters düşecek tutum sergilemekte ve kendisi ile çelişmektedir.

Kaynakça

- Akat, A. S. (2014). Türkiye-Ermenistan Sınırı *Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması*, Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi- BE-TAM
- Bakar, B. (2009). *Ermeni Tehciri*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.
- Bolat, M. A. (2019). "Yeni Türkiye İçin Kars Antlaşması'nın Önemi". *Adam Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 267-306. DOI: 10.31679/adamakademi.449827
- Çalışkan, B, Akhıyadov M. (2021). *Ermenistan Raporu*, İNSAMER.
- Çalışkan, Bk. (2021). *Ermeni Diasporası ve Lobi Faaliyetleri*, İNSAMER.
- Çelik, M. (2017). «Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası ve Lübnan Ermeni Diasporası». *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3: 321-341.
- Çelikpala, M (2005). "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve Türk Dış Politikası'na Etkileri". *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(5), 71-108. Retrieved from <https://dergi-park.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39243/462146>.
- Dakessian, A. (2018). "Armenians Abroad: Between Diaspora and the State" Arab Reform Initiative, 1-12. <https://www.arab-reform.net/publication/armenians-abroad-between-diaspora-and-the-state/>.
- Derderian, D. (2010). "Democracy in Armenia and Diaspora- Armenia Relations", *The Second Annual PFA Forum on Armenia-Diaspora Relations*, Washington
- Freinkman, L. (2000). *Role Of The Diasporas In Transition Economies: Lessons From Armenia*. Cuba In Transition. 11.
- Görgülü, A. (2008). Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü. TESEV Yayınları, *Dış Politika Analiz Serisi 8*.

- Gültekin, B., -Punsmann, L. S., Tavitian, Nicolas. (2007). “*The Closed Armenia-Turkey Border: Economic And Social Effects, Including Those On The People; And Implications for The Overall Situation In The Region*”, European Parliament
- Günay, N. (2007). *Maraş Ermenileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Gürün, K. (1985). *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kasım, K. (2011). “*Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Protokollere Giden Süreç ve Sonrası*”, Türkiye’nin Kafkasya Politikası, Abdülkadir Baharççek, Ali Şen, Turkut Gök-sü, H. Hüseyin, Der.,1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003, ss. 79-98.
- Körükmez, L. (2013). “Öncesi ve Sonrası: Ermenistan’dan Türkiye’ye İşgücü Göçünün Nedenleri ve Göçmen İlişki Ağları”, *Sosyoloji Dergisi*, (29), 67-41, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/593871>
- Lütem, Ö. E. (2015). Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu. *Ermeni Araştırmaları*, (50), 231-373. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erma/issue/43016/520832>.
- Minoian, V. & Freinkman, L. (2006). Diaspora’s Contribution to Armenia’s Economic Development: What Drives the First Movers and How Their Efforts Could Be Scaled Up?. Dünya Bankası Çalışma Raporu, *SSRN Electronic Journal*. 10.2139/ssrn.2401741.
- Örücü, S. (2018). Yahudi Diasporası’nın Filistin’e Göçü ve İsrail Devleti’nin Kuruluşu. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 202-233. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/40363/482537>.
- Özbay, F. (2005). “Ermeni Diasporası ve Türkiye-Rusya İlişkileri”, *Stratejik Rapor No:5*, TASAM Yayınları, İstanbul
- Özcan, B. (2011). “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, (195-204). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33589>.
- Özdemir, H., Çiçek, K., Turan Ö., Çalık R., Halaçoğlu Y., (2010). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Öztürk, E. Ç. (2013). “Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü”. *Ermeni Araştırmaları*, (46), 143-162. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erma/issue/43030/520996>.
- Palabıyık, M. S, Devenci B.Y, (2009). “Türkiye-Ermenistan ilişkileri (1918-2009)”. *İTBF, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Makale Koleksiyonu [13]*.
- Palabıyık, M. S. *Diaspora ve Ermenistan İlişkileri*, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/Diaspora-ve-ermenistan-iliskileri/>

Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri- <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

World Development Indicators <https://databank.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL/1ff4a498/Popular-Indicators>.

Yaldız, F. (2013). Diaspora “Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 18 (18), 289-318. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/issue/16661/510112>.